

A RENDSZERVÁLTÁS MODELLJÉNEK KUDARCA ÉS AZ ELITEK FELELŐSSÉGE

Szoboszlai György

(a politikatudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA PTI)

TÁRSADALMI FORMÁCIÓS KERETEK

A nyugati kapitalizmus és a modernizációs államszocializmus között sohasem volt valóságos verseny. Az orosz forradalom nem hozott létre új termelési módot, az agrártársadalmat politikai eszközökkel modernizálta és az árutermelést a társadalom modernizálásának szolgálatába állította. Intézményrendszere formálisan nagyon hasonlított a versengő politikai rendszerek keretében működő modern bürokratikus vezérelt ipari társadalmak felépítésére – azzal a döntő különbséggel, hogy a politikai hatalmat egy centralizált politikai elit tartotta kézben, amely a társadalmat totálisan ellenőrizte a stratégiai pontokon, hullámzó frontokon, az ellenőrzés mélységét, kiterjedtségét változtatva. A piacgazdaságok az állami beavatkozás adagolása révén stabilizálódtak a 20 század közepét követően, amikor a háború és a közvetlen katonai gyarmatosítás, mint erőforrás teremtő paradigma kiiktatózott az állam által alkalmazható eszköztárból. Az új hatalmi forrás a fenyegetési potenciál és a fogyasztó társadalom aprópénze, a fogyasztási kínálat lett – e téren indult meg a két világrendszer között az eleve eldöntött verseny. A kapitalizmusban a politikai elosztás eszközeként funkcionált a választási demokrácia, amely keretet adott a hatalmi küzdelem aktorai kiegyenlítődésének. A hatalmasra duzzadt középosztályok az ún. jóléti állam keretei között a tömegdemokrácia közrendszerén keresztül tartották egyensúlyban a magántőke értékesülését és az állam által ellenőrzött közfogyasztást. A tőke és a munka kiegyezése a kommunista veszedelem árnyékában stabilizálta a keynesiánusi állami beavatkozási mintákat, a húz-meg-ereszd-meg logikája szerint az Egyesült Államok gazdasági és politikai dominanciája árnyékában.

Azért kellett a fenti ismert összefüggéseket itt megismételnem, mert csak a kiindulópont helyessége igazolja a további következtetéseket és magyarázza a kelet-európai, de igazából szűkebben csak a kelet-közép-európai átmenetek lényeges történéseit. Ebből a perspektívából szemlélve a kelet-európai államszocializmus az elmaradott agrár- vagy félagrár társadalmak egyedüli lehetséges

modernizációs formája volt, amelyben nem az extenzív iparosítás volt a központi elem, hanem a város fokozatos térnyerése a vidék fölött és a technokrácia győzelme a tradicionális társadalmi tagozódás, az egymásra rétegződő, rendiség, félpolgárosodás, állami közszolgaság, állami szakértelmiségi-proletárság és a hagyományos proletárság fölött. A gyors, extenzív, erőszakolt, felülről vezérelt, kényszer-mobilitásra szorított nagy társadalmi átalakulás olyan rombolást vitt végbe a társadalom szövetében, olyan drasztikus és mély transzformációt jelentett, ami Európa nyugati felén évszázadok alatt ment végbe, sokszor persze nem mellőzve a drasztikus társadalmi megrázkódtatásokat, amelyek leginkább a háborúkban és a forradalmakban fejeződtek ki. Az államszocializmus tehát olyan modernizációs forma, ami a szaktechnokrácia és az államtól függő középosztály iparszerű kitermelésével önmaga felszámolásába vezető fejlődési paradigma. Árutermelés tervezett és spontán piaci viszonyok közepette, az állam változó intenzitású beavatkozási rendszerén keresztül. Nemcsak a modern ipari termelés elterjedése játszik meghatározó szerepet ebben a széles értelemben vett urbanizációs átalakulásban, hanem legalább ilyen jelentőséggel az ehhez a termelési módhoz kapcsolódó infrastruktúra (energia, közművek, tömegkommunikáció stb.), de még ennél is nagyobb fontossággal az oktatási-művelődési robbanás, az a körülmény, hogy a társadalom széles és egyre bővülő rétegei kapnak világi és szakmai képzést az általános oktatási rendszerben és azon túl az egyre kiterjedtebb egyetemi képzési iparágban. A modern tudás, a modern tudomány nem ismert társadalmi berendezkedést, nem ismer politikai határokat, a jó tudás, a pozitív ismeret nemzetközi tőke birtokosává tesz egyre szélesedő rétegeket, miközben a tudomány is globalizálódik és túlhaladja a régvolt helyi kiskapitalizmusokat.

A fentiekben túl az átalakulások konkrét formáit a történelmi tradíciók, a kulturális hagyományok és vérmérsékletek, a hétköznapi érintkezési szokások, mindennapi erkölcsök és erkölcstelenségek, pillanatnyi érzelmek és tartós gazdasági csoport- és egyéni érdekek, különböző minőségű csoportkohéziók és csoportszokások és egy sereg bizonytalan és kiszámíthatatlan spontán vagy véltenszerű attitűd és esemény befolyásolja. Mondhatni persze csak a bakugrásokat, mert a paradigma iránya töretlen és megfordíthatatlan: átalakulás a modern kapitalizmusba, ahol nem a politikai uralja a civil társadalmat, hanem fordítva, a civil társadalom hajtja igába a maga politikai társadalmát a tőke töretlen de ellenőrzött uralmi kiegyenlítődései közepette.

Egész kelet-európában ebben a vázolt keretben alakult ki és bomlott le az államszocializmus – ott tartotta magát a legmakacsabban, ahol a tradicionális agrártársadalmak a legellenállóbbak voltak. Ahol az agrártársadalom is átment egy individualizációs fejlődésen és a feudalizmus a maga civil jogával szublimálta a termelési közösségeket, ott a további individualizálódás már nem ütközött akadályokba. Az ilyen típusú, a keresztény egyházak által ellenőrzött osztódó társadalmakban, mint amilyen a magyar, az urbanizációs törekvések

a széles társadalmi csoportok támogatását élvezték egyszerűen azért, mert a modern árutermelés a felemelkedést, a hétköznapi biztonságot és kiszámíthatóságot jelentették a tradicionális kiszolgáltatottsággal és a szolgálatsággal (a puszták népe) szemben. Az állami vagy állami közüzemi alkalmazotti státusz, a beosztott pedagógusitól, a vasutason át a közüzemi hivatalnokig, továbbá a kapitalista üzemben alkalmazott szakmunkás vagy beosztott mérnöki lét, a nagybirtokon elérhető agrármérnöki és szakalkalmazotti beosztás mind egyformán feltételezte azt a speciális tudást, ami a piacon konvertálható és nem rendies jellegű. A tudás proletarizálódása és profanizálódása adja a kulcsot a munka világa felértékelődéséhez. Nem az egyedi manufakturális jelleg, nem a kisközösségi (céhes) kötődés adja a társadalom alapszövetét és újratermelési paradigmáit, hanem a differenciálódó tömegtudás, az iparszerűen megszerzhető és a munkaerőpiacon hasznosítható szaktudás, amely az árutermelés közvetlen feltétele. Szabad tőkeértékesülés és szabadon mozgó munkaerőpiac az állam stabilizáló normatív-kiegyenlítő szerepe mellett – ez a fejlődési irány, ami felé a háborúk pusztításai után a tőkeviszonyt felszámoló politikai társadalmak, vagyis a korai államszocializmusok az első pillanattól kezdve haladnak.

Ezt fejezi ki a történelemből megöröklött, akármennyire is kilúgozott polgári jog, ezt fejezi ki a fogyasztási cikkek soha meg nem szűnt áruja, amit csak időlegesen, az éhínség fenyegetése árnyékában függesztett fel az élelmiszerek és a legfontosabb szükségleti cikkek közvetlen elosztása (pl. jegyrendszer, árukvóták, jogosultsági besorolások stb.). Az is közhelynek tűnhet, hogy az ilyen fejlődési pályára álló többletfogyasztásra orientált társadalom törvényszerűen kifejleszti a maga két meghatározó súlyponti társadalmi rétegét – amelyek persze egymással össze is fonódhatnak, illetőleg egymást keresztsbe szöhetik – a tőkévé konvertálható pénzjavakkal rendelkező potenciális vállalkozói csoportokat (innovatív, mobil, felhalmozó és/vagy expanzív kisiparosok, akik a javak bővülésére nem a tradicionális módon, vagyis a termelés visszafogásával válaszolnak, hanem ellenkezőleg, a megszerzett forrásokat a termelés kibővítésére, vagy más termelési ágak megszerzésére fordítják), valamint a modern szervezeti munkamegosztásban nélkülözhetetlen szaktudással rendelkező technokráciát, amely átszövi az ipari termelést, a modern közszolgáltatásokat, a banki-pénzügyi infrastruktúrát, az egész állami oktatási rendszert, a nemzetközi közegből kiragadhatatlan reál- és humán tudományosságot, a termelő szférát kiszolgáló szervezeti és technikai infrastruktúrát. A politikai elit, a centralizált, ún. kommunista pártelit formálisan ellenőrzi ugyan ezeket az egyre bővülő, létszámában látványosan gyarapodó technokrata csoportokat, de ez az ellenőrzés egyre inkább technikai jellegű, mert mellette kialakul egy olyan humán szakmai-technokrata réteg, amely az ideológia terén veszi át az intellektuális uralmat a hatalomban ülő politikai vezető réteg fölött. Jól megfigyelhető az a folyamat, ahogy az államhatalmat legitimáló eszmerendszer elveszíti ideológiai legitimáltságát, hatalmi előfeltételezettségét a humán

technokrácia értelmezési és ideológia-gyártó szerepe következtében, miután ez a humán technokrata értelmiségi elit a modern írott és elektronikus médiumokon keresztül sikeresen monopolizálja, egyes területeken teljesen kiszajátítja a közbeszéd és a társadalmi értékek értelmezési kereteit, azokat a maga képére formálja és az ún. ideológiamentes technokrácia szolgálatába állítja.

Az is paradigmászerű, ahogyan a hagyományos, klasszikus értelmiségi szerepek fokozatosan kiüresednek, de legalábbis hátrébb szorulnak, ahogy az írók, a költők, a novellisták, a szépíró zurnaliszták, a kávéházi filozófusok, a színházi rendező diktátorok, a fő- és alideológusok, a kincstári történészek, a fizetett bértudósok és más ideológiai szolgák, a hatalmi gépezetben döntési hatalommal rendelkező beosztott és politikailag elkötelezett értelmiségi vezetők, mint például vezető ügyészek, bírák, kulturális bürokraták és más, az államot kiszolgáló magasan képzett szakértelmiségiek elveszítik a közvéleményben a tekintélyüket, magyarázó hatalmukat, ideológiai és eszmei befolyásukat, ahogy fokozatosan a tudásvilág peremvidékére, a legkiválasztottabbak szűk piacára szorulnak, mígnem teljesen elveszítik tömegbefolyásukat és visszahúzódnak a részértelmezési szakmai közegbe, ahol már nem adhatnak politikai recepteket, világ- vagy országmagyarázatokat, nem gyárthatnak újabb és újabb örök igazságokat.

Az átalakulási folyamat a társadalmi átrétegződési hullámokon keresztül érvényesül, kialakul a fogyasztás általánossága, amelyen keresztül a fejlett kapitalizmus értékmintái, az ún. nyugati minták, a tudományos, az innovációs és technológiai fölény folytán ellenállhatatlanul szövődnek a mindennapi tudatba mindenféle ezzel ellentétes ideológiai indoktrinációt eleve kudarcra ítélve.

A RENDSZERVÁLTÁS KÓDOLTSÁGA

A hazai rendszerváltást a humán értelmiség és a szaktechnokrácia szövetségre lépése készítette elő a tervgazdaság leépítésének komplex reformfolyamatában. A humán értelmiség a demokratikus deficit és az emberi jogok terén támadta a létező államszocialista berendezkedést, amihez az ideológiai muníciót a nyugati demokráciák modellként való bemutatása adta. Olyan elvárások fogalmazódtak meg a kelet-európai berendezkedésekkel szemben, amelyeket azok valóságos modellje keretében lehetetlen volt megvalósítani. A politikai pluralizmus igénye a rendszer lényegét, a politika monopolizáltságát támadta. Elméleti síkon a tőkeviszony az adott társadalmi formációban csak politikai úton volt felfüggeszthető, legalábbis ösztársadalmi szinten. A résztőkefunkciók jól megférnek a politikai hatalom monopolizáltságával – ha tetszik: a politikai diktatúra valamely szintjével -, a rendszer akkor omlik össze, amikor elvész az egypártrendszer monopóliuma. A tőkés átmenetre való felkészülés a „legvidámabb barakkban” 1968-ban kezdődött meg a „gazdasági mechanizmus

reformjának” beindításával. Ezt követően már nem a hazai erőviszonyokon múlt az államszocializmus összeomlása, annak bekövetkeztét a nemzetközi erőviszonyok eltolódása idézte elő a szovjet hatalmi rendszer megroppanását követően.

A formális demokratikus értékek „bevezetése” természetesen felülről ment végbe – ezt a folyamatot sokan sok helyen részletesen leírták. Ebben a folyamatban számunkra az a releváns kérdés, hogy mi az oka annak, hogy a rendszerváltás húsz év elteltével nyilvánvaló társadalmi-gazdasági válságba torkollott, a demokratikus átmenet alkotmányos zsákutcába és a gazdaság permanens válságállapotába vezetett. E körben arra a kérdésre keresünk választ, hogy miért következett be a gazdaság mozgásterének végletes beszűkülése, a hazai ipar egyes teljes ágazatainak leépülése, az önsorsrontó, ellenőrizetlen piacnyitás, a nagykereskedelem döntő részének külföldi tőke uralma alá kerülése, a hazai kiskereskedelem kiszolgáltatott helyzetbe jutása, az exportpiacok teljes átrendeződése és összezsugorodása, a makrogazdasági folyamatok egyoldalú kívülről vezéreltsége stb. Ezeket a jelenségeket az ipari termelés és az életszínvonal hatalmas visszaesése kísérte, miközben a társadalom alsó és felső harmada közötti távolság látványosan megnőtt, a társadalom elszegényedését a társadalmi távolságok még inkább felnagyítják, a társadalom egyre nagyobb része kerül perifériára, a lét határaihoz, a teljes mentális, kulturális és anyagi kiszolgáltatottság közegébe és a peremvidékre szoruló rétegek egyre inkább kriminalizálódnak. A társadalmi integráció a teljes csóddal fenyeget, a lejtőn lefelé elindult társadalom egyes szigeteitől eltekintve lassú, de egyirányú és töretlen mozgásában szinte megállíthatatlannak látszik.

Az elitek viselkedésének vizsgálata közelebb vihet a vázolt jelenségek megértéséhez. Komplex, bonyolult folyamattal van dolgunk, nincsenek egyszerű sémák a folyamat leírására és magyarázatára. Nehezíti a jelenségvilág megértését a szociológiai kutatások háttérbe szorítása, az ehhez szükséges források beszűkítése, általában a társadalomtudományok szerepének tudatos visszaszorítása, ezen belül az alapkutatások feltételrendszerének szisztematikus rombolása, az intézményes kritikai társadalomelemzés kiszolgáltatott helyzetbe kerülése. A kritikai társadalom-tudományokra addig volt szükség, amíg azok szerepet játszottak a rendszer megdöntésében, az újkapitalista viszonyok között ez a szféra is kiszolgáltatottá, intézményesen – elsősorban a források és a kutatói javadalmak beszűkítésével – a perifériára kényszerítetté vált. Ezt legplasztikusabban a széttöredezettség jelzi: miközben a politikai piac hatalmas pénzekkel finanszírozza a zömében tautologikus és a legközvetlenebb politikai igényeket kiszolgáló, sokszor teljesen téves közvélemény-kutatásokat, a magas színvonalú társadalomtudományi alapkutatások az elhivatottak és a szellemi mazochisták szubkultúrájának hobbijává vált; az ebből származó eredmények vagy süket fülekre lelnek vagy integrálatlanságuk miatt elvesznek az eszmék szabad piacán, ahol a szellemi áruk nem értékesülnek, ahol az

alacsony színvonalú rövid távon ugyanarra a szintre kerül, mint a minőségi kutatási eredmény, a messzebbre mutató eredeti gondolat. A helyzetet tovább rontja a társadalomtudományos világ átpolitizálódása, a politikai függőségi hálózatok korántsem spontán szövődése, ami leképezi a politika szekértáborok világát és háttérbe szorítja az egészséges kritikai szellemiség és közélet kialakulását, illetőleg pusztá létezését is megkérdőjelezi. A szféra anyagi függőségét elleplezi az újkapitalista paradigmák látszólagos versenyelvűsége, amit a pályázati rendszer intézményesítésével – a méretgazdaság elvével szembekerülve – sikerült becsomagolni; a széttagolt, egymással nem érintkező műhelyek a hazai pályázati piacon versengenek a szűkös forrásokért, de már a kiinduló feltételekben rejtve van az egész szisztéma kudarcos működése, ugyanis a kaleidoszkópban csak a valóság egyes töredékei jelennek meg, általános elméletek ezekből csak kivételesen, egyes elhivatott egyéni kutatók, elszigetelt műhelyek kivételes eredményei nyomán születhetnek. A kutatók a túlélésért folytatott harcban többnyire kénytelenek megelégedni az ezotrikus témák mégoly fontos részeredményeivel, ezek összegzésére csak ritkán kimagasló teljesítmények eredményeként adódik lehetőség. Ilyen körülmények között a társadalomtudományi tevékenység nem elhanyagolható hányada alárendelődik a politikai érdekeknek és a mindennapi igazolási igényeknek.

Ezen feltételek közepette a társadalomtudományok eredményei nem tudnak áttörni a politikai érdekek masszív falain, az ezotéria világába szorulnak, legföljebb az elit lelkiismeretének megnyugtatására szolgálnak a részeredmények betudása alkalmával. Így módon csak kivételesen és csak nagyon áttételesen, a lehetőség szintjén nyújthattak segítséget olyan társadalmi-gazdasági integrációs modell és egy-egy ágazati megoldás kimunkálásához, amely megállíthatta volna a torz társadalmi fejlődést, ami a kilencvenes évek elején megkezdődött.

A kiindulópont, az eredet eleve téves, hibás volt: hiányzott az a közeg, amely hatékonyan képviselte, megfogalmazta és politikai szinten is transzformálta volna a köz ügyét, a magán- és tőkés érdekeken túli „res publica” eszméjét és annak érdek- és értékvilágát. A hibás tételezés az volt, hogy nincs szükség a társadalom egyes meghatározó folyamatainak makroszintű tervezésére, elegendő a piaci viszonyok elől a korlátokat eltávolítani és az így felszabadított piaci kapitalizmus kialakítja a maga egészséges egyensúlyát és megindítja a társadalmat a növekedés és az általános felemelkedés útján. Ehhez azonban az elitkonszenzus minimuma is hiányzott. A hatalmi elit két jól elkülöníthető csoportra szakadt, egymással alkalmi alá-fölérendeltségben. A politikai pártok világában a tagolt politikai elit sikeresen fejlesztett ki egy önmagát a társadalom fölé helyező, szinte megkérdőjelezhetetlen pártokráciát, amelynek szűk felső elitje leválthatatlan és mindenféle politikai és közjogi felelősség nélkül irányíthatja az országot a válságból a kényszer-konzolidációba, majd ennek részsikerei nyomán az újabb válságba – mindezt a látszólagos váltógazdálkodás

keretei, a felszíni politikai pluralizmus viszonyai között, a valóságban a politikai táborok egyre nagyobb elszigetelődése és a reálfolyamatok teljes félreértése vagy nem-ismerete közepette.

Ez a politikai elit a társadalom támogatását már nem bírja, de annyira sikeresnek tételezi magát, hogy a leváltó potenciált alkalmanként képes a társadalomban mobilizálni. Ennek a paradigmának nincs politikai kifejelete, mert törvényszerűen vezet oda, hogy a pártrendszer koncentráliódik és a sikertelenségek romjain egyre inkább teret nyernek a jobboldali-populista mozgalmak, amelyet a széteső társadalomban megcsillantják a rend eljövételét, a sikertelen liberális paradigmák kiiktatását. E politikai eliten belül különleges felelősséget viselnek a pénzügyi politika technokratái, akik a fejlett centrum országok érdekeinek közvetlen kiszolgálói és közvetlenül szállítják az ideológiát a fejletlen jóléti állam teljes lerombolásához, a maradék középosztály bérmunkás létbe szorításához, ami önmagában még nem is kifogásolható fejlemény lenne, ha ennek hasznai a társadalmi tőkét és nem tőkés befektetők közvetlen profitérdekeit szolgálná. Ezekben a folyamatokban a hazai tőke is éppúgy kiszolgáltatottá vált, mint a hazai munkásosztály, amely nemcsak a láncait veszítette el, hanem csirájában rekedt társadalmi intézményrendszerét is. Mivel lehet például azt magyarázni, hogy nincs egyetlen számottevő hazai biztosítótársaság és egyetlen olyan állami bank sem, amely a társadalmi finanszírozásban – például a lakás hitelügyletekben – nonprofit alapon bizonyos monopóliumot korlátozó versenyt teremtene a nagy külföldi befektetési és kereskedelmi bankoknak? Mivel lehet azt magyarázni, hogy a makrogazdasági tervezésnek nyomai sem maradtak fenn és sem a demográfiai, sem a népélelmézési, sem a munkahelyteremtési szükségleteknek nincs meg a minimális ossztársadalmi, akár állami képviselője sem? Mivel lehet magyarázni, hogy az intézmények állandó, szünet nélküli átalakítási, toldozgatási-foltozgatási folyamatában az átláthatatlan állami bürokrácia soha nem látott dzsungelét alkotja a nem érvényesülő pozitív jogok, a jogalkotás minden egyes szegletében?

Könnyen belátható, hogy a politikai elit az állam intézményrendszerén keresztül különösebb erőfeszítés nélkül fenn tudja tartani a kollektív felelőtlenség szervezeti mechanizmusait, mindaddig legalábbis, amíg a társadalmi újratermelés nem torkollik teljes válságba. Az eladósodás bővített újratermelésének szorításában a politikai elit eddig sikeresen helyezte az éppen közvetlen vagy a távolabbi jövőbe az eladósodás terheit, egyre inkább beszűkítve a belső növekedés forrásait, miközben magát egészében is válságközeli helyzetbe sodorta. Ma már a társadalmi fejlődést teljesen megbénítja a függőség újrafinszírozása és ebből csak olyan nagy megrázkódtatáson keresztül lehetne kiszabadulni, amely a társadalom egészét megrendítené, fogyasztási szokásait drasztikusan csonkolná és a népfelkelés szélére sodorná. A felelőtlen, a rövidtávú túlélési érdekek foglyává vált politikai elitet egy kifejlett állami bürokrácia szolgálja, amelynek felső elitje kritikátlanul és széttöredezten szolgálja az

aktuális politikai kurzusokat, miközben megtalálja saját létének a társadalom fölé emelését biztosító forrásokat, végső soron a maga bővített újratermelését, a karrierek viszonylagos védettségével, a kivételesre szabott létbiztonsággal, a különleges javak és szolgáltatások ellenőrizetlen biztosításával. Ez a két, jól körülírható elitcsoport kiegészül az őket kiszolgáló „pályázati” vállalkozókkal, a jól szerződő felső menedzserekkel, akik olyan javakat és végkielégítéseket élveznek, ami eddig mindig átvezetett a következő kurzusválságig, hogy a felelőtlen, improvizatív, széteső, ágazatilag túltagolt és öncélúan túlbonyolított közigazgatás megteremtse a maga túlélésének materiális forrásait. A „szerződő” vállalkozói elit a korrupció káprázatos színes világán keresztül a társadalom fölött szó szerint is lebeg, ami abban is megnyilvánul, hogy nincs érintkezése a reálfolyamatokkal, a társadalmat alig, vagy – a ritka kivételtől eltekintve – torzán ismeri, de inkább nem ismeri, csak a torz tömegkommunikáció sztereotípiáin keresztül érzékeli – vagyis hát fájdalmasan süket a társadalomban, annak nyomorúságos, kiszolgáltatott helyzetét csak hírből koncipiálja.